

भाग बारावा.

त्यांच्या कांहीं विशेष गोष्टी.

अभंग.

अंतरींचा रंग उमटे बाहेरी
वोळवी यापरी आपेआप.

तुकाराम.

श्लोकार्ध.

पुढें किंवा मागे मनि रसविपर्यास नसती
चरित्रे साधूंचीं अकपट विशुद्धेचि असती.

वामन.

जगामध्यें जीं माणसें होऊन जातात, त्यांच्या कांहींना कांहीं विशेष चमत्कारिक गोष्टी असतात. त्या सगळया टांकीं लागत नाहींत. थोरांच्या तेवढ्या मात्र टांकीं लागतात. कां कीं, त्यांवरून त्यांच्या वृत्तीचें प्रदर्शन उत्तम प्रकारें होत असतें. आणि त्या वृत्तीच्या अनेक अंगांचें वर्णन त्यांच्या चरित्रांत येत असतें. अशा गोष्टी, शिकंदर, नेपोलियन, जान्सन इत्यादिकांच्या वेगळ्या वेगळ्या लिहिल्या आहेत. त्यांचे वेगळे ग्रंथ झाले आहेत. अशा गोष्टी जेव्हांचेतेव्हां लिहून ठेवीत

नाहींत. तर त्या मागाहून जमवाव्या लागतात. तशा ह्या गोष्टी जमविल्या आहेत. ह्या अगदीं थोड्या आहेत. तरी, ह्यांवरून रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या वृत्तीच्या कितीएक अंगांचें प्रदर्शन उत्तम प्रकारें होतें.

सेवकांवर कृपा.

रावराजे ह्यांच्या हाताखालच्या एका कारकुनानें ह्यांचे हजार दीड हजार रुपये खाल्ले. हें बाहेर आलें, तेव्हां रावराजे ह्यांनीं, तितक्या रकमेचें खत त्यापासून लिहून घेऊन, त्यास रजा दिली. पुढें कांहीं दिवसांनीं, तो कारकून अन्नास महाग होऊन, रावराजांकडे आला, आणि गायांवायां करूं लागला. त्याची त्यांस दया आली. आणि त्यांनीं जवळच्या मंडळीस सांगितलें कीं, "ह्या कारकुनास तीस रुपये पगार पूर्वी होता, तो आतां पन्नास करा. त्यांतले तीस रुपये पूर्वीप्रमाणें त्यास दरमहा द्या, आणि वीस रुपये त्याच्या कर्जाच्या फेडीकडे जमा करून घेत जा." हें ऐकून जवळच्या मंडळीस फार आश्चर्य वाटलें, आणि तो कारकून तर उपकारसमुद्रांत पोंहूं लागला.

दिवाणगिरीच्या जागेवर असतां रावराजे ह्यांनीं आपल्या पदरच्या एका माणसास मामलतीच्या जागेवर नेमिलें. त्यानें सरकारचा पैसा खाल्ला. तो परत सरकारांत जमा करण्या-

करितां रावराजे ह्यांनीं त्यास आपल्या पदरचा दिला, आणि त्यास कामावरून दूर केलें. पुढें त्या मनुष्यास निर्वाहाची पंचाईत पडली, आणि त्यानें रावराजे ह्यांपाशीं येऊन अपराधाची क्षमा मागितली. तेव्हां रावराजे ह्यांस त्याची दया येऊन, त्यांनीं त्याजला थोडीशी नेमणूक करून दिली. ती त्याला तो मरेपर्यंत मिळाली.

स्पष्टोक्ति.

एके वेळीं बोलतां बोलतां लार्ड ल्यांड्सडौन ह्यांनीं रावराजे दिनकरराव ह्यांस विचारिलें कीं, "आपण अनेक व्हाइसराय पाहिले आहेत. त्यांतल्या पहिल्या व्हाइसरायांच्या आणि सध्याच्या व्हाइसरायांच्या मध्यें अंतर काय दिसतें आपणांला?" ह्यावर त्यांनीं एकदम असें उत्तर दिलें कीं, "मागच्या व्हाइसरायांस अधिकार पुष्कळ होते, आणि आतांच्या व्हाइसरायांस अधिकार फार कमी आहेत, हें मोठें अंतर आहे." हें उत्तर लार्ड ल्यांड्सडौन ह्यांस पटल्यासारखें दिसलें. ते पुढें अक्षर बोलले नाहींत. खरेंच आहे. वारन हेस्टिंग्ज ह्यांनीं आपल्या अधिकारांत ज्या गोष्टी केल्या, त्या आतांच्या व्हाइसराय साहेबांस करतां येत नाहींत.

औरस पुत्र होण्याच्या आधीं महाराज जयाजीराव ह्यांनीं कांहीं मुलगे दक्षिणेंतून आणून, त्यांतला एक मुलगा दत्तक

घेण्याकरितां पसंत केला, आणि मग तो रावराजांस दाखवून, त्याविषयीं त्यांचा अभिप्राय विचारिला. तेव्हां, त्या मुलाकडे पाहून रावराजांनीं स्पष्ट सांगितलें कीं, ह्या मुलाचे ठायीं राजचिन्हें मुळींच नाहींत, हा मुलगा राज्याच्या उपयोगीं नाहीं. हें ऐकून महाराजांस फार राग आला. आणि रावराजे तेथून निघून आग्र्याकडे चालते झाले. ते दत्तविधान सभारंभास देखील आले नाहींत.

स्वस्थावराची व्यवस्था.

आपल्या हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें ह्मटलें ह्मणजे स्थावर मिळकत जी असते, ती भावांनीं समसमान वांटून घ्यावी, असें आहे. परंतु, ह्या वहिवाटीच्या योगानें, मिळकतीचे तुकडे तुकडे होत,जाऊन,शेवटीं ती कुळांत मुळींच नाहीशी होते. हें रावराजे ह्यांस आवडत नव्हतें. ह्मणून त्यांनीं आपल्या स्वतःच्या स्थावर मिळकतीविषयीं वेगळा ठराव करून ठेविला आहे. ह्मणजे, त्यांची स्थावर मिळकत, जशाची तशी सबंद, वडील वंशजाकडे राहावयाची; तिच्या वांटण्या व्हावयाच्या नाहींत. ही रीति फार चांगली आहे. ही युरोपांतल्या सर्व देशांत चालू आहे. ही जर हिंदुस्थानांत चालू होईल, तर फार चांगलें होईल, असें पुष्कळ चांगल्या माणसांस वाटत असतें.

सत्यशीलता.

बडोद्याच्या विषप्रयोगाच्या खटल्याची चौकशी आटपल्यावर रावराजे मुंबईस आले, आणि त्या प्रकरणीं त्यांनीं आपला अभिप्राय येथें लिहून सरकाराकडे पाठविला. तो कसा जातो, ह्मणजे, तो महाराज मल्हारराव ह्यांस अनुकूल जातो कीं प्रतिकूल जातो, ह्याविषयीं महाराष्ट्रांतल्याच सर्व लोकांस नव्हे, तर हिंदुस्थानांतल्या सगळ्या लोकांस मोठी शंका होती. कां कीं, रावराजे ह्यांची राजकीय स्थितिच तशा प्रकारची आहे, असें त्यांस वाटत होतें. ह्मणून कांहीं निवडक परिचित माणसें त्याचा खुलासा काढण्याविषयीं अगदीं टपून बसलीं होतीं. तरी, त्यांस त्याविषयीं उघड विचारतां येईना. हा सगळा प्रकार रावराजे ह्यांच्या लक्षांत येऊन चुकला होता. ह्मणून, अभिप्राय लिहून गेल्यावर, अशा थोर देशहितचिंतकांतले एक गृहस्थ त्यांस. भेटावयास गेले. ते दृष्टीस पडतांच रावराजे त्यांकडे पाहून ह्मणाले, "सुटलों एकदा. सत्याच्या ऋणांतून मुक्त झालों." ह्याचा अर्थ त्या गृहस्थांस तेव्हांच कळला, आणि ते आनंदित होऊन निघून गेले. हे गृहस्थ कै. गणेश वासुदेव जोशी ऊर्फ सार्वजनिक काका होत.

खडखडीत उत्तर.

रावराजे दिनकरराव कारणपरत्वें व्हाइसराय ह्यांस भेटायास जात असत. एके वेळीं ते लार्ड लिटन ह्यांस भेटायास गेले होते; आणि त्यांची भेट होऊन बाहेर आल्यावर, बरोबर पाणी आणिलें होतें त्यानें हात धुवून पुसून, मग ते आपल्या गाडींत बसले. हें लार्ड साहेबांनीं दुरून पाहिलें. त्या वेळेस त्यांस कांहीं बोलायास झालें नाहीं. पण ती गोष्ट त्यांच्या मनांत राहिली. दुसरे वेळेस ते भेटून बंगल्याच्या बाहेर आल्यावर लार्ड साहेबांनीं त्यांजवर बुद्ध्या दृष्टि ठेविली, आणि पाहिलें तों तेव्हांही सगळा प्रकार अगदीं पहिल्याप्रमाणें नजरेस आला. तेव्हांही त्याविषयीं त्यांस बोलायास झालें नाहीं. परंतु, त्यांच्या मनास ती गोष्ट विशेष चमत्कारिक वाटली. आणखी पुढें कांहीं दिवसांनीं रावराजे भेटायास येऊन, बोलणेंचालणें उरकून जावयास निघाले, तेव्हां ती गोष्ट त्यांस त्यांनीं मोठ्या सभ्य रीतीनें आणि नम्रतेनें विचारिली. तेव्हां त्यांनीं स्पष्ट असें उत्तर दिलें कीं, "साहेब लोकांच्या हातांस हात लावल्यावर, तेच हात आपल्या तोंडास लावणें हें आमच्या धर्माप्रमाणें निषिद्ध आहे. ह्मणून आह्मी आधीं गंगेच्या पाण्यानें हात धुवून मग गाडींत बसतों." हें ऐकून लार्ड साहेब चूप बसले. रागावले नाहींत. निस्पृहतेचें मोल फार मोठें आहे.

गृहस्थ.

रावराजे दिनकरराव ह्यांस एकच चिरंजीव आहेत. त्यांचें नांव रघुनाथराव आहे. त्यांस भय्यासाहेब असें ह्मणतात. ते लहान होते, तेव्हां त्यांच्या शिक्षणाची तजवीज रावराजांनीं कालदेशवर्तमानानुरूप, फार चांगली ठेविली होती. त्यांस इंग्रजी शिकविण्याकरितां कोणी **डैटन** साहेब ह्मणून युरोपियन गृहस्थ त्यांनीं ठेविले. तेव्हां, प्रथमारंभींच, त्यांनीं असें विचारिलें कीं, ह्यांस काय शिकवायाचें; ह्मणजे, ह्यांस विद्या शिकवून कोणत्या प्रकारचे विद्यार्थी तयार करावयाचे. त्यावर रावराजे ह्यांनीं थोडक्यांत एकच उत्तर दिलें कीं, "**ह्यास संभ्य गृहस्थ तयार करा.**" ह्या उत्तरांत इतका अर्थ आहे कीं, तितका सगळा अर्थ पांच चार पृष्ठांत लिहितां यावयाचा नाहीं. मनुष्य सभ्य गृहस्थ झाला ह्मणजे त्याचे ठायीं सगळे चांगले गुण येतातच, अथवा सगळे चांगले गुण अंगीं आल्यावांचून सभ्य गृहस्थ होत नाहीं, असा ग्रह मनांत ठसल्याच्या परिणामाचें हें उत्तर आहे. सभ्य गृहस्थ होणें, हाच सुशिक्षणाचा उत्तम परिणाम होय. तो परिणाम श्रीमंत रघुनाथरावांवर चांगला झाला आहे.

रोकडा जबाब.

वायव्यप्रांताचे लफ्टनेंट गव्हरनर सर चार्लस क्रासथ्वेट

ह्यांनीं, हिंदु आणि मुसलमान ह्यांच्या बेबनावावरून एके वेळीं रावराजे ह्यांस विचारिलें कीं, " प्रसंगीं, इंग्रज सरकारच्या उपयोगीं कोण पडतील ! हिंदु कीं मुसलमान ? " त्यांस रावराजे ह्यांनीं एकदम स्पष्ट उत्तर दिलें कीं, "सरकारचें वागणें दोन्ही धर्मांच्या लोकांशीं अशा प्रकारचें झालें आहे कीं, त्यांतले एकाही जातीचे लोक प्रसंगीं इंग्लिश सरकाराच्या उपयोगीं पडण्याचा संभव नाहीं." साहेबांस असें सरळ उत्तर देणारीं माणसें फार थोडीं आढळतील.

निर्लोभता.

गव्हरनर जनरलाच्या कायदे कौसलांत रावराजे ह्यांस सभासद नेमिल्यावर, सरकारच्या ठरावाप्रमाणें त्यांस त्या संबंधाचा खर्च देऊं लागले. तेव्हां त्यांस रावराजे ह्यांनीं उत्तर दिलें कीं, "माझे यजमान शिंदे सरकार ह्यांनीं माझ्या आणि माझ्या कुटुंबाच्या निर्वाहास पुरण्यासारखी जाहागीर मला कृपा करून दिली आहे, आणि मला अशा उदयास आणिलें आहे कीं, त्याच्या योगानें मला आपण कौंसलांत सभासद नेमिलें, आणि माझा बहुमान केला. ह्मणून मला हा खर्च घेणें बरें वाटत नाहीं. तो मला नको. माफी असावी." हें ह्मणणें ऐकून गव्हरनर जनरलांस मोठें आश्चर्य वाटलें.

व्रत विकायाचें नाहीं.

कांहीं राजकारणाच्या संबंधानें दाहा लाखांचें निवळ सोनें रावराजे ह्यांजकडे पाठवून कोणा एका मोठ्या राजकारस्थानांतल्या व्यक्तीनें त्यांस नुसतें चूप राहायास सांगितलें. ह्मणजे, त्यांनीं त्या प्रकरणांत बोलूं नये, एवढ्याबद्दल दाहा लाख रुपये घ्यावे, असें केलें. पण तें त्यांस आवडलें नाहीं. त्यांनीं त्याच नौकराबरोबर तो ऐवज परत करून असें सांगून पाठविलें कीं, मला जें बोलावयास अवश्यक वाटेल तें मी बोलायास राहावयाचा नाहीं. त्याप्रमाणें त्यांनीं आपलें कर्तव्य केलें. व्रत विकलें नाहीं. लहान गोष्ट नव्हे.

मोठा बेबनाव, तरी पूर्ण विश्वास.

मतभेद, निस्पृहता, आणि स्पष्टोक्ति ह्यांच्या योगानें रावराजे दिनकरराव ह्यांचा आणि महाराज जयाजीराव शिंदे ह्यांचा बेबनाव होऊन रावराजे ह्यांनीं त्यांची दिवाणगिरी सोडिली होती. तरी, जयाजीराव महाराजांचा पूर्ण विश्वास रावराजे दिनकरराव ह्यांजवर होता. इ० स० १८७० ह्या वर्षीं नानासाहेब पेशवे ह्मणून एक माणूस महाराज जयाजीराव ह्यांनीं धरिला. तेव्हां आता ह्याचें पुढें काय करावयाचें, ह्याचा विचार करण्याकरितां, लागलीच जरूरीची

तार करून, त्यांनीं प्रथम, अतित्वरेनें रावराजे दिनकरराव ह्यांस अलाहाबादेहून बोलावून आणिलें.

दिवाणगिरी सोडिल्यानंतर पुष्कळ वर्षांनीं, पुनः दिवाणगिरीचें काम हातीं घेण्याविषयीं महाराजांनीं रावराजांस सूचना केली होती. परंतु, अनेक योग्य कारणें दाखवून, त्यांनीं तें ह्मणणें नाकबूल केलें.

दत्तक घेतलेला मुलगा महाराजांच्या विरुद्ध खटपट करूं लागला. तेव्हां त्याचें दत्तविधान रद्द करून आणण्याचे कामीं रावराजे ह्यांनीं चांगली मदत केल्याबद्दल महाराजांनीं त्यांस पंचवीस हजार रुपये बक्षीस दिले.

बंडाच्या वेळीं उपयोगीं पडलेल्या लोकांस जाहागिरी वांटण्याचा समारंभ, रावराजे ह्यांनीं दिवाणगिरी सोडल्यावर झाला. त्या कामांत कांहीं तक्रारी उत्पन्न झाल्या होत्या. तें काम महाराजांनीं, बुद्ध्या लष्करांत बोलावून आणून रावराजांच्या सल्ल्यानें केलें. तें नीट झालें. तेव्हां महाराजांस फार संतोष झाला.

शिकरवारी जिल्ह्यांत पाहाडगड ह्मणून एक लहानसें संस्थान आहे. तेथील राजाचा कांहीं लढा ग्वाल्हेरराज्याशीं कितीएक दिवसपर्यंत चालला होता. त्या संबंधानें रेसिडेंट साहेबांचाही पत्रव्यवहार पुष्कळ झाला होता. तरी त्याचा निर्णय लागेना. शेवटीं महाराजांनीं रावराजे ह्यांस बोलावून

नेऊन त्या कामांत पंच नेमिलें. तेव्हां त्यांनीं त्या प्रकरणाचा निकाल असा लाविला कीं, तेणेंकरून महाराज आणि पाहाडगडचे राजे ह्या उभयतांचे फायदे होऊन त्यांस संतोष झाला, आणि तो निकाल रेसिडेंट साहेबांस पसंत पडला.

महाराजांस बडोद्याच्या विषप्रयोगाच्या प्रकरणाच्या चौकशीच्या कमिशनांत सभासद नेमिलें होतें. तिकडे जाण्याच्या आधीं, त्यांनीं, मसलत घेण्याकरितां, रावराजांस लष्करांत बोलावून नेलें होतें.

रावराजांनीं दिवाणगिरी सोडिल्यावर, राज्याचें काम महाराज स्वतः पाहात होते. तें आपण कसेंकाय केलें, तें त्यांस दाखविण्याकरितां, त्यांस बोलावून आणून, त्यांस खजीना, आणि जामदारखाना हीं खातीं दाखविलीं.

संवत १९३४ ह्या वर्षी दुष्काळ पडला होता. तेव्हां, धान्य वांटण्याची व्यवस्था कशी करावी, ही मसलत महाराजांनीं रावराजांसच विचारिली होती.

राज्यापैकीं शिकरवारी, तवरघार, भिंड, आणि गिर्द ह्या चार जिल्ह्यांचें काम महाराजांनीं लष्कर ग्वाल्हेर येथें चालू ठेविलें होतें. त्या संबंधीं रावराजांचें मत महाराजांनीं विचारिलें, आणि त्यांनीं केलेल्या सूचना मान्य केल्या.

तवरघार जिल्ह्यांत महाराजांनीं कांहीं जमीन रावराजांस दिली होती. पण तिच्या वसुलास हरकत येऊं लागली. ह्मणून

त्या जमिनीच्या ऐवजीं एक गांव इस्तमुरार देणेविषयीं महाराजांस विनंति केली. ती महाराजांनीं लागलीच मान्य केली.

परोपकार.

गोपाळराव एकनाथ ह्या नावांच्या एका गृहस्थांस महाराजांनीं कांहीं कारणावरून लष्करांतून काढून दिलें होतें. त्यांनीं रावराजे ह्यांचा आश्रय धरिला. पुढें आग्र्यास जातेवेळेस महाराज जयाजीराव आणि रावराजे ह्यांची गांठ रेलवे स्टेशनावर पडली. तेथें रावराजांनीं गोपाळरावांस महाराजांच्या पायांवर घालून, त्यांस अपराधाची क्षमा करण्याविषयीं विनंति केली. ती महाराजांनीं मान्य केली, आणि गोपाळरावांस लष्करांत जाण्याची परवानगी दिली.

भगवंतराव मल्हार ह्मणून एक गृहस्थ होते. त्यांजकडे ग्वाल्हेरराज्यांतलें माफीचें काम होतें. त्या संबंधीं त्यांजवर कांहीं आरोप येऊन, ते लष्करांतून निघून गेले. तेव्हां ह्या गृहस्थांकडून रावराजांचें कांहीं नुकसान झालें होतें, तरी, आग्र्यास पोंचल्यावर त्यांची दीनदशा पाहून, त्यांनीं त्यांला आश्रय दिला.

स्नेही आणि पदरचीं माणसें ह्यांविषयीं कल्याणेच्छा.

अधिकारारूढ असतां रावराजे ह्यांनीं कितीएक स्नेह्यांस आणि पदरच्या लोकांस चाकऱ्या लावून दिल्याच. पण काम सोडल्यावरही त्यांनीं अशा कितीएक माणसांचें कल्याण केलें.

परभुलाल हे रावराजांपाशीं चिटणिसीचें काम करीत होते. त्यांची शिफारस धोळपुरच्या महाराजांकडे करून त्याच संस्थानांत त्यांस त्यांनीं तीनशें रुपये दरमहाची जागा देवविली.

मनोहरलाल हे गृहस्थ रावराजांपाशीं खासगी चिटणीस होते. त्यांची शिफारस हैद्राबाद दरबारांत करून, तिकडे त्यांस त्यांनीं बाराशें रुपये दरमहाची जागा देवविली.

बापू पट्टेवाले ह्यांची शिफारस धोळपुरसंस्थानांत करून, त्यांस तिकडे मालाचे कामाचे अफिसराची जागा देवविली.

रावजी पुणेकर हे रावराजे ह्यांजपाशीं खासगी चिटणीस होते. त्यांची शिफारस करून त्यांस त्यांनीं मोठ्या हुद्याची जागा देवविली. तेच पुढें बडोद्यास नायब दिवाण झाले होते.

रामभाऊ ह्या नांवाचे कोणी गृहस्थ रावराजांपाशीं होते. त्यांची शिफारस करून त्यांस त्यांनीं रीव्याच्या महाराजांच्या दिवाणगिरीचें काम देवविलें.

हरिपंत खानवलकर हे रावराजांचे मराठी कामाचे खासगी चिटणीस होते. त्यांजला कांहीं दिवसपर्यंत धोळपुर येथील संस्थानाचें कुलकाम पाहाण्यास नेमिलें होतें.

कपालीप्रसन्न बाबू हे रावराजांचे इंग्रजी कामाचे खासगी चिटणीस होते. त्यांची शिफारस बंगालच्या लेफटनेंट गव्ह-रनरांकडे करून, त्यांनीं त्यांस चारशें रुपयांची जागा देवविली.

बाळासाहेब खारकर हे कांहीं दिवस रावराजांच्या पदरीं होते. ते पुढें काठेवाडांतल्या एका संस्थानांत दिंवाण झाले.

जनरल सर टी. डेनीसाहेब हे पूर्वी पोलीसखात्यांत नौकर होते. पोलिटिकल खात्याशीं त्यांचा कांहीं एक संबंध नव्हता. तथापि रावराजे ह्यांच्या शिफारशीवरून त्यांस धोळपुर संस्थानाचे पोलिटिकल एजंट नेमिलें. हे गृहस्थ हल्लीं महाराणीसाहेब व्हिक्टोरिया ह्यांच्या जवळच्या रात्रंदिवस पाहाऱ्याच्या नौकरींतले एक नौकर आहेत.

जनरल डेली ह्यांची नेमणूक सेंट्रल इंडियाच्या गव्हरनर जनरलाच्या एजंटाच्या जागेवर झाली, ती देखील रावराजे ह्यांच्या शिफारशीनें झाली. तिची हकीकत अशीः—रावराजे व्हाइसराय साहेबांस भेटायास गेले. तेव्हां सेंट्रल इंडियांतल्या व्हाइसरायच्या एजंटाच्या जागेवर कोणाची नेमणूक कायम होणार ह्याची गोष्ट निघाली. तेव्हां रावराजे ह्यांनीं जनरल-डेली ह्यांचें नांव सुचविलें. तें ऐकून व्हाइसराय ह्यांनीं कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. पण रावराजे तेथून निघून फारेन सेक्रेटरी ह्यांचे भेटीस गेले. ते तेथेंच होते इतक्यांत त्या जागेवर जनरल डेली ह्यांची नेमणूक करण्याविषयीं व्हाइसराय साहेबांचा हुकूम फारेन सेक्रेटरी ह्यांस आला.

स्वधर्मनिष्ठा.

कितीही दूरचा प्रवास करावा लागला, तरी रावराजांनीं

आगगाडीमध्यें कधीं कांहीं खाल्लें नाहीं, कीं पाण्याचा घोट घेतला नाहीं.

खरी खरी हिंदू राहाणी.

रावराजे ह्यांचा संबंध पुष्कळ इंग्रज लोकांशीं पुष्कळ निकट असे. तरी त्यांची सगळी रहाणी अगदीं खरी खरी हिंदू होती. फार काय सांगवें, साहेब लोक घरीं येत तेवढ्या वेळापुरते मात्र ते खुरचीवर बसत. बाकी ते नेहमीं पाटावर बसत असत. एके वेळेस असें झालें कीं, वायव्य प्रांताचे लेफटनेंट गव्हरनर, पूर्वी कांहीं एक सूचना न करितां, एकाएकीं भेटीस आले. तेणेंकरून दरबारच्या चालीप्रमाणें व्यवस्था करण्यास सवड झाली नाहीं. त्यामुळें रावराजे बागेंत बसले होते, तेथेंच त्यांची आणि लेफटनेंट गव्हरनरांची भेट झाली. तेव्हां ते पाटावर बसले होते. तें पाहून साहेबांस मोठें आश्चर्य वाटलें. आणि त्याविषयीं लागलेंच रावराजांस विचारिलें. तेव्हां त्यांनीं स्पष्ट सांगितलें कीं, आमची घरची नेहमींची पद्धति अशीच असते.

सगळ्या कामाच्या वेळा नेमलेल्या असत.

रावराजांचीं सगळीं कामें नेमल्या वेळीं होत असत. त्यांत अंतर पडत नसे. लोकांच्या भेटी घेण्याची वेळही नेमलेली

असे. एके वेळीं आग्र्याचे कमिशनर ड्रमंडसाहेब भेटीस आले. पण ती वेळ भेटी घेण्याची नव्हती. ह्मणून ही भेटीची वेळ नाही, असें त्यांनी त्यांस सांगून पाठविलें. तेव्हां साहेब गुपचूप निघून गेले.

कडक स्वभाव.

रावराजे ह्यांचा स्वभाव फार कडक होता. त्यांस राग फार लवकर येई, पण तो फार वेळ टिकत नसे; लवकर जाई. एके वेळी आधी ताकीद दिलेली असतां, विस्मरणामुळें गंगास्नानास जाण्याकरितां गाडीची तयारी कारकुनाने केली नाही. तेव्हां, स्नानाची वेळ साधण्याकरितां, प्रकृति अस्वस्थ असतांही, गंगास्नानास रावराजांची स्वारी पायीं पायीं गेली. परत आल्यावर कारकुनाने चूक कबूल करून क्षमा मागितली. तेव्हां लागलाच त्यांचा राग शांत झाला.

ह्या गोष्टी थोड्या आहेत. तरी, त्या स्वाभाविक रीतीने घडलेल्या असल्यामुळें आणि त्या खऱ्या खऱ्या असल्यामुळें रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या स्वभावाचें खरें स्वरूप दाखविण्यास बस होतात. अशा पुष्कळशा गोष्टी आह्मांस मिळाल्या नाहीत, ह्याचें आह्मांस फार वाईट वाटतें.

भाग तेरावा.

शेवटचे दिवस आणि अंतकाल.

श्लोक.

भला रे भला बोलती तें करावें
बहूतां जनांचे मुखें येश घ्यावें
परी शेवटीं सर्व सोडोनि द्यावें
मरावें परी कीर्तिरूपे उरावें.

रामदास.

वार्धक्य ही मनुष्याच्या जिण्याची शेवटची पायरी असते. तिच्यापर्यंत मजल पोंचतें अशीं माणसें आधीं फार थोडीं आढळतात. आणखी, त्या पायरीपर्यंत पोंचल्यावर देह, बुद्धि इत्यादिकांची सुस्थिति राहणें हें तर फारच क्वचित दृष्टीस पडतें. बहुधा—

ओंव्या.

दशनीं वोस पडलें वदन अंधत्व पावले विशाल नयन
बधिरत्वा पावले सुश्रवण हस्तचरण न चालती. १.
शरीरीं उठला शीघ्र कंपू कमठरूप अवगली वपू
चावरल्यापरी वाग्जल्पू अर्थहीन उमजेना. २.

मस्तक श्मश्रु सुनीलबाळ बकाच्या ऐसे झाले धवळ
घ्राणीं श्लेष्मा मुखीं लाळ स्रवो लागलीं झुळझुळां. ३.
चढतां निर्बलतेच्या गुणे धनुष्याकृति आंतलें ठाणें
नम्र विनीत मरणा भिणें प्राणदाना वोळगे. ४.
विकार रोगाचे दारुण लागतां कुश्चलतेचा बाण
त्रास मानूनि स्वकीय जन धाके पळती परौते. ५.

मुक्तेश्वर.

अशी अवस्था होत असते. ती मानधन पुरुषांस किती क्लेशप्रद होते, हें सांगतां यावयाचें नाही, कीं त्याची कोणास कल्पनाही करितां यावयाची नाहीं. आणखी, वार्धक्य प्राप्त झालें कीं, ती प्रायः त्याबरोबर यावयाचीच, कोणासही टाळितां यावयाची नाहीं, असें आहे. परंतु, ज्यांची पूर्व पुण्याई मोठी असते, ज्यांवर परमेश्वराची कृपा असते, त्यांस वार्धक्यामध्यें हें संकट प्राप्त होत नाहीं. पण, अशीं माणसें फारच थोडीं दृष्टीस पडतात. तीं खरोखर पुण्यवान होत. आणखी, रावराजे दिनकरराव हे त्यांतले एक पुण्यवान गृहस्थ होते.

रावराजे दिनकरराव हे आरोग्याची योग्यता पहिल्यापासून जाणून होते. ते लहानपणापासून आपल्या प्रकृतीस फार जपत असत. सगळे आहारविहार नेमस्तपणें पाळणें हेंच आरोग्याचें मुख्य साधन आहे, हें त्यांच्या मनांत पहिल्यापासून बाणलेलें असल्याच्या योगानें त्यांच्या हातून त्यावि-

षयीं कधीं मर्यादोल्लंघन झालें नाहीं. त्यामुळें त्यांस फार कधीं दुखणीं आलीं नाहींत. तरी, वृद्धापकालाचा सख्खा भाऊ जो अशक्तपणा, तो त्याबरोबर आलाच. रावराजे दिनकरराव ह्यांस, त्या अशक्तपणामुळें, दाहा वर्षांपासून दम्याचा आजार झाला होता. त्याचा त्रास त्यांस केव्हां केव्हां फार होत असे; तरी त्यांतही ते आपलीं नित्यकर्मे करवत तितकीं यथासांग करण्याचा प्रयत्न करीत असत.

असें दिसतें कीं रावराजे दिनकरराव ह्यांस, कांहीं प्राचीन साधु पुरुषांप्रमाणें, आपला मरणकाळ समजलेला होता. इ० स० १८७९ ह्या वर्षी ते एकदा अतिशयित आजारी झाले. तें इतके कीं, घरचीं सगळीं माणसें अगदीं घाबरून गेलीं. तें पाहून त्यांस रावराजे ह्यांनीं स्वस्थ चित्तानें असें सांगितलें कीं, भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं; इ० स० १८९९ च्या आंत देहावसान होणार नाहीं. आणखी तें शब्दशः खरें झालें. ह्याच्या जोडीस कांहींसें ह्यासारखें अगदीं आलीकडचें दुसरें एक उदाहरण आहे. तें हें. कैलासवासी राजा सर टी माधवराव हे इंदुप्रकाश वर्तमानपत्र कितीएक वर्षेपर्यंत एकसारखें घेत होते. त्याची वर्गणी ते, अगदीं नियमित वेळीं अगाऊ देत असत. त्यांत कधीं अंतर पडलें नाहीं. पण, शेवटीं त्यांनीं जी वर्गणी पाठविली, ती अवघी साहा महिन्यांची पाठविली. आणखी ती साहामाही सरली न सरली

तोंच त्यांस देवाज्ञा झाली. मुंबईस कोणी रीह्राटसेक ह्मणून एक मोठे नामांकित युरोपियन विद्वान गृहस्थ होते. ते थोड्या दिवसांपूर्वी मरण पावले. त्यांचीही अशीच गोष्ट लोक सांगतात. एकंदरींत, ह्या थोर पुरुषांस आपल्या मरणकालाविषयीं इतर माणसांपेक्षां कांहीं विशेष ज्ञान होतें, ह्यांत कांहीं संशय नाही.

इ०स० १८९९ पर्यंत देहावसान व्हावयाचें नाहीं, असें जें रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं वीस वर्षांमागें सांगितलें होतें, तें शब्दशः खरें झालें. ते, प्रयाग येथें, इ० स० १८९६ च्या जानेवारीच्या पहिल्या तारखेस नेहमींप्रमाणें तामझामांत बसून बाहेर हवा खाण्यास जाऊन आले. आणि दुसऱ्या तारखेस आपल्या वाड्यामध्यें, आधीं दुखणेंबाणें कांहींएक न येतां, आणि कोणत्याही प्रकारें दुश्चित्त न होतां, स्वस्थ अंतःकरणानें, शेवटीं रामनामाचा उच्चार करून, देह ठेविते झाले. ते खरोखर थोर आणि पुण्यप्राणी होते. मरण पावले त्या दिवशीं देखील घरांत अगदीं रोजच्यासारखे होते. फक्त त्या दिवशीं नातोंडांस फारसें जवळ येऊं दिलें नाहीं. तें एवढ्याचकरितां कीं त्यांविषयीं मोह पडूं नये. ही खरोखर साधुवृत्ति होती. अशीं माणसें थोडीं असतात, आणि तीं जगास हवीं असतात. परंतु मृत्यूपुढें कोणाच्या लहान-

मोठेपणाचा भेद चालत नाहीं. त्यास सर्वांस सारखें मान्य व्हावें लागतें. दासबोधांत ह्मटलेलें आहे:—

ओंव्या.

मृत्यु न ह्मणे हा बलाढ्य मृत्यु न ह्मणे हा धनाढ्य
मृत्यु न ह्मणे हा आढ्य सर्व गुणें. १.
मृत्यु न ह्मणे हा विख्यात मृत्यु न ह्मणे हा श्रीमंत
मृत्यु न ह्मणे हा अद्भुत पराक्रमी. २.
मृत्यु न ह्मणे हा भूपति मृत्यु न ह्मणे हा चक्रवर्ती
मृत्यु न ह्मणे हा करामती कैवाड जाणे. ३.
मृत्यु न ह्मणे हा व्युत्पन्न मृत्यु न ह्मणे हा सपन्न
मृत्यु न ह्मणे हा द्विजजन समुदायीं. ४.
मृत्यु न ह्मणे हा धूर्त मृत्यु न ह्मणे हा बहुश्रुत
मृत्यु न ह्मणे हा पंडित महाभला. ५.

रामदास.

भीष्मद्रोणासारखे योद्धे, व्यासवाल्मीकीसारखे ज्ञाते, तेही मृत्युपंथें गेले, तेथें इतरांची काय कथा! जन्मास आला प्राणी मरतो. कोणी निरंतर राहात नाहीं. परंतु, मरण्यामरण्यांत अंतर आहे. आपलें कर्तव्य उत्तम प्रकारें करून मरतात, त्यांची कीर्ति मागें राहाते. आणि कीर्तीला मरण नसतें. तेव्हां कीर्तिमान पुरुष जगांत निरंतर जगतात, कधीं मरत नाहींत. मरतें तें त्यांचें शरीर मरतें. त्याची योग्यता कीर्तीच्या योग्यतेपुढें कांहीं नाहीं. असो.

प्राणोत्क्रमणास तिळमात्रही आयास पडले नाहींत. साधारण माणसांस, दाहा पांच वर्षें राहिलेलें बिऱ्हाड सोडून जाण्यास वाईट वाटतें. डोळ्यांस पाणी येतें. परंतु, रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या प्राणास सत्याहात्तर वर्षांच्या सहवासाचा देह सोडून जाण्यास तिळभरही वाईट वाटलें नाहीं. ह्याचें कारण असें होतें कीं. आपण ह्या जगांत केवळ बिऱ्हाडकरू आहोंत, बिऱ्हाडांतलें नेमलेलें काम करून चालतें झालें पाहिजे, हें त्यांच्या अंतःकरणांत उत्तम प्रकारें ठसलें होतें. आणखी, आपलें आपलें असें जें वाटत असतें, तें खरें नसतें, केवळ भासमान असतें, हा विचार त्यांच्या अंतःकरणांत निरंतर जागृत होता. तुकाराम महाराजांनीं जें ह्मटलें आहे कीं,

अभंग.

कोणी नाहीं रे कोणाचे अवघे मुग्ध सपत्तीचें. १.
जैसा बसतो बाजार तैसा देहाचा विचार. २.
क्षण आहे क्षण नाही काळ प्राण नेतो घाई. ३.
तुका ह्मणे सावध असा प्रभुनामी सदा वसा. ४.

ह्याप्रमाणें ते सावध राहिले होते. प्राणोत्क्रमणाचे वेळीं त्यांनीं कांहींएक निरवानिरव केली नाहीं. -कां कीं, त्यांनीं इ० स० १८९१ ह्या वर्षी आपलें मृत्युपत्र करून ठेविलें होतें, त्यांत सर्व कांहीं व्यवस्था सांगून ठेविली होती. त्या मृत्युपत्रांत इतर गोष्टींबरोबर असें लिहून ठेविलें आहे

कीं, आमच्या स्थावर मालमत्तेची वांटणी अशी कधींच होऊं नये. ह्याचें कारण ते प्रसंगोपात्त असें सांगत कीं, कुळामध्यें कमविणारा असा पुरुष एकादाच होऊन जातो. आणखी, त्यानें मिळविलेल्या स्थावर संपत्तीच्या वांटण्या झाल्या, ह्मणजे त्याचें नांव पुढें मुळींच राहात नाहीं. ही गोष्ट अगदीं खरी आहे. आणखी स्थावर संपत्तीच्या वांटण्या झाल्याकारणानें दुसरें असें होतें कीं, कुटुंबांतले सगळेच वांटेकरी भिकेस लागतात. ह्याप्रमाणें आमच्या राष्ट्रांतल्या कितीएक मोठमोठ्या श्रीमान् कुटुंबांची हानि झाली आहे. तें विघ्न रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं टाळून टाकिलें आहे. आणि

अनायासेन मरणम्
विना दैन्येन जीवनम्,

हें जें काय जीवंतपणीं मुख्यत्वेंकरून साधावयाचें, तें रावराजे ह्यांनीं साधिलें.

आतां, त्यांनीं परमार्थाच्या कोणत्या गोष्टी करून ठेविल्या आहेत, तें सांगण्याचा हाच योग्य वेळ आहे. काशीक्षेत्रीं राममंदिर बांधून, त्या देवस्थानाच्या खर्चाकरितां ५००० रुपये उत्पन्नाचा गांव लावून दिला आहे. क्षेत्र श्रृंगीरामपुर येथें गंगातीरास घाट बांधून, तेथें गंगेच्या पूजेची निरंतर व्यवस्था चालावी, अशी तजवीज केली आहे.

अंबाहा येथें मारुतीचें मंदिर बांधून त्या संस्थेकडे ६०० रुपये दरसालची नेमणूक करून दिली आहे. श्रीवठेश्वरास—ह्मणजे ज्या गांवी ह्यांच्या वडिलांनीं देह ठेविला त्या जागीं—महादेवाचें मंदिर बांधून तेथें नेमणूक करून दिली आहे. मशीर उल्मुलुखाच्या तैनातीच्या वेळेच्या शिफारशीवरून ह्याचे कोणी पुरुष हैदराबादेस राहिले होते, त्यांचें वर्णन पूर्वी आलेच आहे. त्यांचें नाव तेथें काही तरी राहावें ह्मणून, निजामाच्या राज्यांत श्रीजोगाई अंबेचे मंदिर मोमिनाबाद जिल्ह्यांत आहे, त्या संस्थेकडे दरसाल बाराशें रुपयांची नेमणूक करून दिली आहे. देवरूख येथें श्रीरघुपतीचें मंदिर आहे, त्याजकडे दरसाल १०० रुपयांची नेमणूक दिली आहे. लष्कर येथें बाळा महाराज ह्यांचें श्रीरामाचें मंदिर आहे; तेथें चौघडा देऊन त्याच्या खर्चाकरितां दरसाल ३०० रुपयांची नेमणूक करून दिली आहे. आणखी, ह्याच्या पूर्वजांमध्यें परशुरामबुआ ह्या नांवाचे एक सत्पुरुष होऊन गेले. ते, मूळ पुरुष विश्वनाथ हरि ह्यांपासून पांचवे पुरुष जे भास्करपंत, त्यांचे चिरंजीव होते. हे भास्करपंत पुण्यांत अग्निहोत्र घेऊन होते. त्यांचे चिरंजीव परशुरामबुआ. त्यांस बारा वर्षांच्या वयांतच प्रपंचाविषयीं उपरति झाली. आणि, श्रीसमर्थ रामदासस्वामी ह्यांचे पट्टशिष्य कल्याणस्वामी, चांफळकर, त्यांचे बंधु दत्तात्रय बुआ,

त्यांचे वंशज लक्ष्मण बुआ, शिरगांवकर, कौशिक गोत्री, देशस्थ ब्राह्मण, कधीं कधीं शिरगांवाहून कारणपरत्वें पुण्यास तुळशीबागेंत रामाचे मंदिरांत येऊन राहात असत, त्यांजकडे परशुरामबुआंनीं जाऊन गुरूपदेश घेतला; तेव्हां ते रामदासी बनले. आणि मारुतिपूजन आणि रामोपासना करूं लागले. त्यांच्या वडिलांस तें प्रथमतः अमळ चमत्कारिक वाटलें. परंतु, मुलगा सुपंथास लागला आहे, असें त्यांस वाटून, त्यांनीं परशुरामबुआंस कांहींएक विचारिलें नाहीं. पुढें परशुरामबुआ घरांतून बाहेर पडून रामदासी वृत्तीनें देशांत फिरूं लागले. त्यांनीं पुष्कळ प्रवास केला. त्यांस लक्ष्मणबुआंच्या मागें, शिष्यपरंपरेनें, संस्थानाचा अधिकार प्राप्त झाला. त्यांनीं तो अधिकार उत्तम प्रकारें चालवून, मोठा लौकिक मिळविला. त्यांसही शिष्यशाखा पुष्कळ मिळाल्या. त्यांस लोक फार भजूं लागले. त्यांच्या साक्षात्काराच्याही कितीएक गोष्टी सांगतात. हे पुष्कळ दिवस पंढरपुरास होते. सुमारें ७९ वर्षेंपर्यंत गादीचा अधिकार उत्तम रीतीनें चालविल्यावर, परशुरामबुआंनीं, आपला वृद्धापकाल आलेला जाणून, तो अधिकार शिष्यपरंपरेनें, गुरुपुत्रांचे स्वाधीन करून, आपण अयोध्येस गेले. तेथेंही त्यांनीं पुष्कळ साक्षात्कार केल्याच्या कथा आहेत. त्यांवरून असें दिसतें कीं, ते मोठे विरक्त साधु होते. ते अयो-

ध्येसच समाधिस्थ झाले. त्यांच्या पुण्यतिथीचा मोठा उत्सव अद्याप श्रावण शुद्ध प्रतिपदेपासून पंचमीपर्यंत पांच दिवस होत असतो. परशुरामबुआ पंचपदी कथेंत आणि भजनांत गुरुपरंपरेचा एक श्लोक ह्मणत असत.—

श्लोक.

श्रीमन्मगलमृतिराम वरवी चितशक्ति सीतासती
वामे शोभति लक्ष्मण भरत शत्रुघ्न तो मारुती
अग्री तिष्ठति रामदास वरदी दत्तात्रयो सद्गुरू
वंदू राघव येशवत लक्ष्मणगुरू मसारसिधू तरू.

हा श्लोक जसा मिळाला तसा येथें दिला आहे. ह्या परशुराम बुआचे मारुतीचें मंदिर अयोध्येस आहे. त्याची व्यवस्था करून, त्याच्या नित्याच्या खर्चास दरसाल तीनशें रुपये उत्पन्नाची व्यवस्था रावराजे दिनकरराव ह्यांनी लावून दिली आहे.. आणखी, असे पुण्यवान पुरुष आपल्या कुलांत उत्पन्न झाले, ह्याचा त्यांस मोठा अभिमान वाटत असे. आणखी तो वास्तविकच होता. ह्मणजे, रावराजे दिनकरराव ह्यांनी जसा, असत्या काळांत, प्रपंचामध्यें मोठा लौकिक संपादिला, तसा परशुराम बुआंनीं परमार्थी मंडळींत, आपल्या अप्रतिम पावित्र्याने, मोठा लौकिक संपादिला. जसे हे इकडे आमच्या राजमंडळांत रावराजे झाले, तसे ते साधुमंडळांत रावराजे झाले. हीं दोन्ही कार्यें महामतीचीं आहेत. तीं जरी वेगळ्या वेगळ्या प्रकारचीं

आहेत, तरी, त्यांवरून एवढें खचीत दिसतें कीं, राजवाड्यांच्या कुलांतले पुरुष महाबुद्धि होते. असो.

येथें रावराजे दिनकरराव ह्यांचें चरित्र समाप्त झालें. ह्मणजे त्यांच्या जीवितक्रमांतल्या मुख्य मुख्य गोष्टींचें कथन झालें. आतां, त्यांच्या योग्यतेविषयीं आह्मांस काय वाटतें, आणि त्यांच्या चरित्रापासून इतर जनांनीं काय शिकावें, हें सांगावयाचें आहे. तें थोडक्यांत सांगतों.

रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या बालपणाच्या हकीकतीवरून असें दिसतें कीं, त्यांच्या शिक्षणाची फारशी कोणीं तजवीज केली नव्हती. तरी ते आपल्याच प्रयत्नानें त्या वेळची विद्या शिकववली तितकी शिकले, आणि कामकाज करण्यास तयार झाले. ह्यावरून एवढें घ्यावयाचें कीं, मनुष्याच्या मनांत जर विद्या शिकायाची आहे, तर, त्याला साह्य पाहिजेच असें नाहीं. त्याला इच्छा उत्कट असणें हें एवढें साहित्य बस होतें. बेनज्यामिन फ्रांकलिन, एब्राहाम लिंकन, शंकर पांडुरंग पंडित, महादेव मोरेश्वर कुंटे, ही उदाहरणें त्याच प्रकारचीं आहेत.

त्या काळची विद्या झाल्यावर ते कामकाज करूं लागले. त्यांस कित्ता वडिलांचा होता, हें त्यांचें मोठें भाग्य होतें. पण, असे कित्ते पुढें असतांही त्यांप्रमाणें वागण्याची बुद्धि होत नसते. ह्यास कारण श्रद्धेची वाण असते. श्रद्धाळू

लोकांच्या हातून अशी चूक कधीं होत नाहीं. पोतनिसांच्या हाताखाली काम करून दिनकररावांनीं सगळी माहिती करून घेतली. ती त्यांस मोठी कामें मिळविण्यास उपयोगीं पडली. मध्यम वयामध्यें, ह्मणजे तिशीच्या आंत, कर्तबगारी संपादणें आवश्यक असतें, तें दिनकररावांनी स्वत मेहेनत करून केलें होतें. तें कित्ता घेण्यासारखें आहे.

ह्यानंतरची त्यांची लक्षांत ठेवण्यासारखी कारकीर्द ह्मटली ह्मणजे तवरघारची होय. बेबंद लोकास, जुलूम न करितां संभाळणें, आणि त्यांच्या हातून सरकारचा वसूल शांतपणें घेणें, ह्या गोष्टी सामान्य नाहीत. टिपूसुलतानाचा मुलूख हातीं आल्यावर हें काम करण्याची मोठी अडचण इंग्लिश सरकाराच्या शाहाण्या शाहाण्या कामदारांसही पडली होती. तसें काम फार उत्तम रीतीने दिनकररावांनीं केलें, आणि आपले ठायीं राज्य चालविण्याचें सामर्थ्य आहे, असें दाखविलें. हेंच त्यांस दिवाणगिरी मिळण्यास मुख्य साधन झालें.

पुढें दिवाणगिरी मिळाली. तें काम अतिशयित कठिण होतें. सत्यव्रत सांभाळायाचें, महाराजांची मर्जी धरायाची, लोकांस संतुष्ट राखून राज्याचें उत्पन्न वाढवायाचें, आणि इंग्लिश सरकाराने सुचविलेल्या सुधारणा करावयाच्या, इतक्या गोष्टी त्यांस साधावयाच्या होत्या. ह्मणजे तेव्हांचें

त्यांचें काम तरवारीच्या धारेसारखें कठिण होतें. पण त्यांतून ते सर्वांकडून शाबास शाबास ह्मणवून घेऊन, मोठ्या मानसन्मानानें बाहेर पडले. ह्यांचे कायदे निजामाच्या राज्यांत चालविण्यास मागितले. ह्यापेक्षां त्यांच्या राजकार्यधुरंधरत्वास आणखी दुसरें भूषण तें कोणतें असावें?

ह्या दिवाणगिरीच्या कारकीर्दीत मोठ्या आणीबाणीचा प्रसंग काय तो बंडाचा होता. तसा प्रसंग, आह्मांस वाटतें, हिंदुस्थानाच्या सगळ्या शें दोनशें वर्षांच्या अर्वाचीन कारकीर्दीत दुसऱ्या कोणत्याही दिवाणावर आला नव्हता. खरोखर आडविहिरीच्या अडचणींत ते सांपडले होते. त्या वेंळाचें वर्णन जर त्यांनीं स्वतः लिहून ठेविलें असतें, तर, लोकांच्या पुष्कळ शंकांचें निवारण झालें असतें, आणि बंडाच्यासारख्या आणीबाणीच्या वेळीं कसें वागावयास पाहिजे, आणि किती दूर दृष्टि पुरविली पाहिंजे, हें लोकांस कळलें असतें. परंतु, तसा योग आला नाहीं, त्यास उपाय नाहीं. आणखी, त्यांच्या मनांत जरी तसें कांहीं करावयाचें आलें असतें, तरी, त्यांच्यानें करवलें नसतें. कां कीं, तें सगळें राजकारण होतें. एवढे मोठे गृहस्थ नामदार ग्ल्याडस्टन साहेब, ह्यांस देखील आपलीं पत्रें आपल्या हयातींत प्रसिद्ध करवत नाहींत, ह्मणून त्यांनीं अशीं ६०००० पत्रें आपल्या पश्चात् प्रसिद्ध होण्याकरितां नीट लावून ठेविलीं

आहेत. त्याप्रमाणें, रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं लिहिलेलीं आणि त्यांस आलेलीं कितीएक पत्रें अद्याप कोठें कोठें विद्यमान आहेत, हें आह्मांस ठाऊक आहे. परंतु, तीं त्यांच्या पश्चात्‌ही प्रगट करणें राजकारणास चांगलें नाहीं, असें कळलें आहे. तेव्हां तीं कधींच प्रसिद्ध व्हावयाचीं नाहींत, हें उघड आहे. तें कांहीं असो. परंतु, एवढें खचीत आहे कीं, बंडाच्या वेळेस जर दुसरा कोणी दिवाण असता, आणि त्यानें रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या क्रमाहून जर भिन्न क्रम धरिला असता, तर, केवळ वायव्य प्रांताच्याच नव्हे, तर, सगळ्या हिंदुस्थानाच्या राजकीय स्थितीस कांहीं वेगळें स्वरूप आलें असतें. तें सध्याच्यापेक्षां चांगलें आलें असतें कीं वाईट आलें असतें, ह्याविषयीं मतभेद आहे. परंतु, ह्याहून वेगळें स्वरूप आलें असतें, ह्यांत कांहीं शंका नाहीं. तें कांहीं असो. परंतु, अनुभवास आलेल्या गोष्टींवरून एवढें खचीत ह्मणतां येतें कीं, त्या आणीबाणीच्या वेळेस रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं जें काय केलें, त्याचें फल, तत्संबंधाच्या सगळ्या माणसांस चांगलें आलें आहे. त्यांत वाईट कोणाचें झालें नाहीं. तेव्हां त्यांनीं केलें तें योग्यच केलें, असें सर्वांनीं कबूल केलें पाहिजे.

रावराजे दिनकरराव ह्यांस द्रव्यलोभापेक्षां कीर्तिलोभ अधिक असे. ह्याचें प्रमाण धोळपुर आणि रीवा ह्यांच्या राज्यव्यवस्थेवरून स्पष्ट कळलेंच आहे. शिवाय, गव्हरनर जन-

रल साहेबांच्या कायदेकौंसलाचे सभासद नेमल्यावर, त्यासंबंधाचा जो पैसा सरकारांतून मिळतो, तो देखील त्यांनीं घेतला नाहीं. आणखी असें स्पष्ट सांगितलें कीं, मला माझे यजमान महाराजसाहेब ग्वाल्हेर ह्यांनीं माझे कुटुंबाचे निर्वाहार्थ बरीचँ जाहगीर देऊन अशा नांवारूपास आणिलें कीं, इंग्रज सरकारानें मला कौंसलांत बोलावण्याचा सत्कार केला. त्यापेक्षां खर्च घेणें विशेष महत्वाचें नाहीं. एकदा एकादें वचन दिलें कीं, त्याप्रमाणें करण्यांत कितीही जरी पैशाची नुकसानी झाली, तरी तें करण्यास ते मागेंपुढें पाहात नसत.

रावराजे दिनकरराव हे अंतःकरणाचे फार दयाळू होते. त्यांस दुसऱ्याचें दुःख पाहून फार कींव येत असे. आणि त्याकरितां ते पुष्कळ पैशाचा दानधर्म करीत असत. याचकानें हात पुढें केल्यावर त्याच्या योग्यतेप्रमाणें त्यास दान मिळालें नाहीं, असें कधीं झालें नाहीं. आणखी, ते मोठे धर्मश्रद्धाळु होते. त्याच्या योगानें, कितीएक ब्राह्मणांस त्यांनीं घरें बांधून दिलीं आहेत, आणि कितीएक देवालयांचे जीर्णोद्धार केले आहेत. शिवाय देवालयें बांधून त्यांची निरंतरची व्यवस्था लावून दिली आहे. तिची हकीकत पूर्वीं सांगितलीच आहे. एकंदरींत, द्रव्याचा सद्व्यय त्यांनीं केला, ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

रावराजे ह्यांस स्वधर्माचा मोठा अभिमान असे. त्याप्रमाणें

वागण्यास ते कधीं टळले नाहींत. तरी परधर्मी लोकांशीं ते मोठ्या सभ्यपणानें वागत असत, आणखी ते सर्वांस स्पष्टपणें असें सांगत कीं, आपला धर्म सोडून दुसऱ्याच्या धर्मांत जाणें कोणालाही योग्य नाहीं. स्वधर्मात जसा परिणाम चांगला होतो, तसा परधर्मात कधी होत नाही, असें ते स्पष्ट बोलत. सारांश, "स्वधर्मे निधनं श्रेय परधर्मो भयावहः" हें जें आर्यधर्माचें मुख्य तत्त्व आहे, तें त्यांच्या अंतःकरणांत पूर्णपणें बिंबलेलें होतें. त्यांनीं द्वारका, रामेश्वर, जगन्नाथ, बद्रिनारायण इत्यादि क्षेत्रांच्या यात्रा केल्या, आणि तेथें सगळ्या गोष्टी यथाविधि केल्या. ह्मणजे ते खरे आर्य होते.

निर्लोभता हा जसा एक फार मोठा गुण रावराजे ह्यांचें ठायीं उत्तम प्रकारें वसत होता, तसा निस्पृहता हा एक दुसरा मोठा गुग त्यांचे ठायी उत्तम प्रकारें वास करीत होता. आणखी त्याच्या जोडीला सत्यता निरंतर असे. त्याच्या योगानें त्यांचें तेज फार पडे. महाराज जयाजीराव शिंदे ह्यांची दिवाणगिरी सोडण्याच्या हकीकतीत, एका चांगल्या चतुर माहीतगार पुरुषाने असें लिहिलें आहे की, "काम करण्याची योग्यता आणि निस्पृहता ह्या गुणांनीं श्रीमंत कैलासवासी महाराज जयाजीराव शिदे साहेब ह्यांचा रावराजे ह्यांजवर पूर्ण विश्वास होता. परंतु, त्यांचें स्पष्ट भाषण आणि त्यास अनुसरून त्यांचें मत ही महाराजांस अगदीं

आवडत नसत." हें वर्णन रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या चरित्रास फार भूषणावह आहे.

रावराजे दिनकरराव हे शरीरानें चांगले गौरवर्ण असून सडपातळ होते. त्यांच्या मुद्रेविषयीं कितीएक इंग्लिश ग्रंथकारांनीं देखील असें लिहिलें आहे कीं, त्यांची मुखचर्या अशी कांही-तेजस्वी होती कीं, ती, इतर मोठमोठ्या राजकारणी पुरुषांच्या मुखचर्याप्रमाणें, एकदां पाहिल्याबरोबर लक्षांत राहात असे. ते, आपल्या शरीराच्या काठीच्या मानानें पहिल्यापासून सशक्त होते. ते स्वारींत असतां पुष्कळ चालत. दिवाणगिरी मोडिल्यावर त्यांचा नित्यक्रम असा होताः—पाहांटेस चार वाजतां उठावें. प्रातःस्मरण करावें. वर्द्या काय आल्या असतील त्या घ्याव्या. त्यांवर उत्तरें द्यावीं. आवश्यक असल्यास साहेब लोकांच्या भेटीस जावें. घरीं परत येतांच, कामकाजानिमित्त जीं माणसें आलीं असतील, त्यांचीं बोलणीं ऐकून त्यांस वाटेस लावावें. इंग्रजी आणि देशी वर्तमानपत्रांतल्या गोष्टी ऐकाव्या. इतक्यांत दाहा वाजण्याचा सुमार आला कीं, भोजनास घरची बाहेरची मंडळी किती काय आहे तें पाहावें. मग स्नान करावें, पूजा करावी. पार्थिवपूजा असे. शिवाय जपजाप्य असे. त्यास सुमारें दीड तास लागे. नंतर भोजन करावें. मग थोडा वेळ मराठी वगैरे वर्तमानपत्रें वाचावीं. नंतर थोडें निजावें. त्याउपर औषधांच्या भट्ट्या लागलेल्या असत त्यांची चौ-

कशी करावी. चार वाजण्याच्या सुमारास कोणी शास्त्री, पंडित येत, त्यांच्या भेटी घ्याव्या. ह्यानंतर वैद्यशास्त्रप्रकरणीं ग्रंथ पाहावे. सायंकाळ झाल्यावर मुलांबाळांस जवळ घेऊन, त्यांशीं गोष्टी कराव्या. पुढें रात्रीची पूजा, फलाहार होऊन दाहा वाजण्याच्या सुमारास ते निजत. त्यांची झोंप फार जागृत असे. निजण्याचे जागीं पाहारा लागत असे. आणि घंटा वाजला कीं किती वाजले ते शिपायास विचारीत असत. ही स्थिति पंचावनसाठ वर्षांच्या आलीकडची होती. ह्याच्या पूर्वींची स्थिति ह्मणजे दिवाणगिरीच्या वेळची स्थिति अशी होती कीं, त्यांस चोवीस तासांत झोंप काय ती तीनच तास पुरे होत असे. ते सहसा कधीं फारसे आजारी पडत नसत; आणि पडत तेव्हां स्वतः तयार केलेलीं औषधें घेत असत. त्यांची काठी फार टणक होती. काशीस भागीरथीवर स्नानास जाणें, दुर्गाघाट, बिंदुमाधवघाट ह्यांच्या पायऱ्या भराभर चढणें आणि उतरणें, हें त्यांस सहज होतें. त्यांना आळस कसा तो मुळींच माहीत नव्हता. आलीकडे वार्धक्यामुळें श्वास आणि खोकला कधीं कधीं होत असे, तरी, प्रसंगीं त्यास ते जुमानीत नसत. एके वेळीं काशींतल्या भटभिक्षुकांच्या वृत्तीवर सरकारांनीं कर बसविला होता. त्याची दाद लावण्याकरितां रावराजे एकदम लार्डसाहेबांकडे गेले, आणि त्यांचें काम त्यांनीं करून दिलें. हे चाळीस वर्षांच्या वया-

रावराजे रघुनाथराव दिनकर राजवाडे,
मशिरखास बहादुर.

पासून भागीरथीचें पाणी नेहमीं पीत असत; दुसरें पाणी कधीं प्याले नाहींत. कोठें लांबच्या प्रवासास गेले तर त्यांच्या बरोबर गंगोदकाचीं भांडीं भरलेलीं असत.

असो. आणखी कितीएक गोष्टी सांगण्यासारख्या आहेत. परंतु, आतां अवकाश नाहीं. तरी ज्या थोड्याशा गोष्टी सांगितल्या आहेत, त्यांवरून एवढें खचीत ह्मणतां येतें कीं, आजपर्यंत जगामध्यें जे कोणी मोठे पराक्रमी पुरुष होऊन गेले, त्यांच्या आंगचे बहुतेक सगळे थोर गुण रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या ठायीं वसत होते. आणखी त्यांस एवढें मोठें पद प्राप्त होण्यास ते गुणच मुख्य साधनभूत झाले.

रावराजे दिनकरराव ह्यांस एक चिरंजीव आहेत. त्यांचें नांव रघुनाथराव असें आहे. त्यांस भय्यासाहेब असें ह्मणतात. ह्यांचें जन्म इ० स० १८५८ ह्या वर्षीं झालें. हे एकुलते एक आहेत, आणि गर्भश्रीमंत आहेत. तरी, इतर श्रीमंतांच्या मुलांप्रमाणें लहानपणीं लाडकावलेले आणि शेंफरलेले नव्हते. रावराजे दिनकरराव ह्यांची शिक्षा मोठी कठिण असे, तींत ह्यांस राहावें लागत असे. माणसाची खरी किंमत काय ती त्याच्या आंगच्या गुणांवर असते, हें रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या अंतःकरणांत चांगलें ठसलें होतें. त्याच्या योगानें, ते रघुनाथरावांच्या विद्याभ्यासाविषयीं फार जपत असत, आणि त्या कामांत त्यांचे लाड मुळींच चालूं देत नसत. शिवाय त्यांचें मत असें होतें कीं, शाळांमध्यें

मुलांस सद्गुणांपेक्षां दुर्गुण अधिक जडतात, ह्मणून त्यांस सहसा शाळांत घालूं नये. ह्मणून, त्यांनीं आपल्या चिरंजीवांचा सगळा विद्याभ्यास घरीं शिक्षक ठेवून करविला. भय्यासाहेबांचा मराठीचा अभ्यास लहानपणीं झाल्यावर आणि म्याट्रिक्युलेशनच्या तयारीचे सगळे अभ्यास दुसऱ्या शिक्षकांच्या हाताखालीं झाल्यावर, त्यांस आणखी इंग्लिश शिकविण्यास त्यांनीं डैटन ह्या नांवाचे एक चांगले विद्वान युरोपियन गृहस्थ ठेविले होते. हे आग्रा कालेजाचे प्रिन्सिपाल होते. हे चांगले ग्रंथकार आहेत, अशी ह्यांची आख्या आहे. ह्यांच्या हाताखालीं बराच अभ्यास झाल्यावर ह्यांनीं इ० स० १८७८ ह्या वर्षी त्यांस विद्याभ्यासाविषयीं दाखला दिला. त्यांत असें ह्मटलें आहेः—"रघुनाथराव दिनकरराव ह्यांनीं माझेजवळ सुमारें चार वर्षें अभ्यास केला आहे. बी. ए. पदवी मिळविण्याकरितां त्यांची तयारी नव्हती. तरी, ती पदवी मिळविण्याकरितां जे ग्रंथ आणि विषय विशेषेंकरून पढवितात, ते ग्रंथ आणि ते विषय ज्यांस येतात, त्यांच्यापेक्षां ह्यांस इंग्रजी भाषा पुष्कळ चांगली आणि मार्मिक रीतीनें येत आहे. ह्यांचा स्वभाव प्रेमळ आणि मनमिळाऊ आहे, आणि ह्यांचें वर्तन सभ्य गृहस्थाचें आहे. आतां हे महाराज शिंदे ह्यांच्या दरबारांत नौकरी धरण्याच्या विचारांत आहेत. आणखी मला अशी खातरी आहे कीं, हे आपल्या हुद्याचें काम मोठ्या प्रामाणिकपणानें करतील, आणि

ज्यांशीं ज्यांशीं मिळून ह्यांचा संबंध येईल, त्यांस त्यांस हे अत्यंत पूज्य वाटतील." त्याप्रमाणेंच पुढें त्यांस कायदे शिकविण्याकरितां वुड साहेब हे ब्यारिस्टर ठेविले होते. त्यांनीं त्यांस इ॰ स॰ १८७९ ह्या वर्षीं जो दाखला दिला आहे, त्यांत असें ह्मटलें आहे कीं, "हे लक्षपूर्वक अभ्यास करणारे आणि मेहनती आहेत, असें माझ्या प्रत्ययास आलें आहे. ह्यांस डैटन साहेबांसारख्या विद्वान गुरूंच्या शिक्षणानें इंग्लिश भाषेचें ज्ञान फार चांगलें झालेलें असल्याच्या योगानें मजपाशीं कायद्यांचा अभ्यास करण्यास फार सुलभ पडलें. प्रकृतीच्या अस्वस्थपणामुळें आणि घरच्या कांहीं कामामुळें त्यांस कायद्यांचा अभ्यास सोडावा लागला आहे, ह्याचें मला फार वाईट वाटतें. बाकी, ह्या विषयाची ह्यांस अभिरुचि फार चांगली आहे, आणखी ह्यांस इंग्लिश भाषेचें शिक्षण उत्तम मिळालें असून दृढ निश्चयानें अभ्यास करण्याचें सामर्थ्य ह्यांच्या ठायीं आहे. तेव्हां ह्यांस हायकोर्टाच्या वकिलीची परीक्षा देणें अगदीं सहज झालें असतें." अशा प्रकारें आपल्या गुरूंकडून शाबासकी मिळविणें ही गोष्ट विद्यार्थ्यास जितकी भूषणावह आहे, तितकी दुसरी कोणतीही गोष्ट भूषणावह नाहीं. आणखी शोधांतीं आह्मांला असें समजलें आहे कीं, आपण युनिव्हर्सिटीचा अभ्यास पुरा करून

पदवीधर व्हावें, अशी इच्छा भय्यासाहेबांच्या मनांत फार होती. परंतु, रावराजे दिनकरराव ह्यांस तें नको होतें. आपल्या चिरंजीवांनीं दुसऱ्या अमलदारांपुढें उभें राहून, किंवा त्यांच्या हुकुमाप्रमाणें काम करून राहावें, हें त्यांस आवडत नव्हतें. ह्मणून त्यांनी त्यांस त्या मार्गांत पडूं दिलें नाहीं. तरी, त्यांत एक गोष्ट लक्षांत ठेवावयासारखी आहे. ती ही कीं, त्यांनीं त्यांजकडून परीक्षा मात्र देवविल्या नाहींत, बाकी, त्या परीक्षा उतरण्यास जें ज्ञान पाहिजे होतें, तें सगळें संपादविलें होतें. ह्मणजे, विद्या संपादून तिच्या योगानें दोन गोष्टी मुख्यत्वें मिळवायाच्या असतात, एक संपत्ति, आणि दुसरी सज्जनता; ह्यांपैकीं प्रस्तुत प्रकरणीं संपत्तीची वाण नाहीच. तेव्हां, बाकी राहिली सज्जनता, तेवढी मिळून, एकंदर "सभ्यगृहस्थता" भय्यासाहेबांस प्राप्त झाली आहे. ह्या विषयीं वामन पंडितांनीं ह्मटलें आहे:—

श्लोक.

जे का ज्ञानें लाधले सद्विचारा
संपत्तीचा त्यांपुढें काय तोरा
पद्माचा जो तंतु तो वारणाला
वारायाला पैं ह्मणे सिद्ध झाला.

अथवा त्याच कवींनीं आणखी ह्मटलें आहेः—

श्लोक.

भाग्याला सुजनत्व भूषण असे कीं मौन शौर्यास तें
ज्ञानाला शम त्या शमास विनय द्रव्यास दातृत्व तें
अक्रोधत्व तपा क्षमा प्रभुपणा धर्मासि निर्दंभता
या सर्वांसहि मुख्य भूषण पहा सच्छील हें तत्वता.

तें सच्छील भय्यासाहेबांस विद्येच्या योगानें प्राप्त झालें आहे. ह्यापेक्षां मनुष्यजन्मास येऊन दुसरा लाभ विद्येपासून कोणता मिळवावयाचा !

ह्यापुढें इ० स० १८८१ ह्या वर्षी कै. महाराज जयाजीराव शिंदे ह्यांनीं भय्यासाहेबांस ज्यादा अकौंटंट जनरल नेमिलें. तें एवढ्याचकरितां कीं, सगळया राज्याचा १३ वर्षांचा हिशेब मागें राहिला होता, तो करावयाचा होता. त्या कामाकरितां ४०००० रुपये वेगळे काढून भय्यासाहेबांच्या स्वाधीन केले होते. तें काम त्यांनीं फार उत्तम केलें. तेणेंकरून महाराजांस मोठा संतोष झाला. पुढें इ० स० १८८३ ह्या वर्षी त्यांस ग्वाल्हेर प्रांताचे सुभे नेमिलें. पुढें कांहीं दिवस भय्यासाहेब हे कै० महाराज जयाजीराव ह्यांचे खासगी चिटणीस होते. इ० स० १८८६ च्या मे महिन्यांत महाराजांनीं आपल्या खजीनदारांस आज्ञा लिहिवली कीं. " राजश्री रघुनाथराव दिनकर ह्यांस एक हजार रुपये माहेवार शिक्का चांदवड देणें." नंतर इ० स० १८८८ ह्या वर्षी ह्यांस तवरघारीचे सुभे

नेमिलें होतें. १८९० ह्या वर्षी शिदेशाहींतल्या खानेसुमारीचें काम ह्यांजकडे सांगितलें होतें. पुढें रीवा संस्थानची दिवाणगिरी ह्यांस देत होते; ती ह्यांनीं पतकरली नाहीं. कां कीं, ग्वाल्हेर दरबार सोडून जाणें ह्यांस बरें वाटलें नाहीं. ह्या संबंधानें त्यांनीं रेसिडेंटांस जें पत्र लिहिलें आहे, तें वाचून, रेसिडेंट ह्यांनी त्यांची फार तारीफ केली आहे. गव्हरनर जनरलाचे एजंट कर्नल बार ह्यांनीं रावराजे रघुनाथराव ह्यांविषयीं असें लिहून ठेविलें आहे कीं, "हे सध्यां तवरघारचे सुभे आणि खानेसुमारी कमिशनर आहेत. हे फार चांगले शिकलेले आहेत. ग्वाल्हेरच्या राज्याची ह्यांस सगळी तपशीलवार माहिती आहे. हे मोठे बुद्धिवान आहेत, आणि ह्यांस मोठीं कामे करण्याचें सामर्थ्य आहे. ग्वाल्हेरच्या राज्यामध्यें अत्यंत प्रामाणिक ह्मणून जे कोणी थोडेसे सरकारी कामदार आहेत, त्यांतले हे एक आहेत." सध्या शिदेसरकारच्या मुलुखांत दुष्काळ पडला आहे. त्याविषयीं बंदोबस्त करण्यास महाराजांनीं भय्यासाहेबांस दुष्काळकमिशनर नेमिलें आहे. ह्मणजे एकंदरींत, भय्यासाहेबांनीं आपल्या कर्तव्यानें आपल्या वडिलांचा लौकिक उत्तम प्रकारें सांभाळिला आहे. हें त्यांस मोठें भूषण आहे. रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या पश्चात् रावराजे आणि मशीरीखास बहादुर ह्या पदव्या रघुनाथरावांस सरकारांतून मिळाल्या आहेत.

वायव्य प्रांताच्या सरकारानें भय्यासाहेबांचें नांव, त्यांच्या तीर्थरूपांच्या नांवाच्या जागीं, आग्रा दरबारच्या यादींत पहिलें नांव महाराज भदावर ह्यांचें आहे, त्याच्याखालीं नंबर दोनच्या जागीं गेल्या वर्षाच्या मे महिन्यांत दाखल केलें आहे.

त्याप्रमाणेंच गेल्या वर्षाच्या नोवेंबर महिन्यांत मुंबई इलाख्यांतल्या दक्षिणेंतल्या फर्स्टक्लास सरदारांच्या यादींत मुंबईसरकारानें भय्यासाहेबांचें नांव दाखल केलें आहे.

शिवाय हत्यारांच्या वगैरे संबंधाचे परवाने त्यांस घ्यावे लागत नाहीत.

पुत्राचें जन्मास आल्याचें मुख्य सार्थक्य हें आहे कीं, वाडवडिलांनीं जें काय स्तुत्य असें संपादन करून ठेविलें आहे, त्याचें रक्षण करावयाचें, आणि त्यास, स्वपराक्रमानें भर घालावयाची. हें सार्थक्य साधावयास विद्या आणि सुशीलता हे गुण लागत असतात. ते गुण रावराजे रघुनाथराव ह्यांचे ठायीं फार चांगल्या प्रकारें वसत आहेत, आणि त्यांच्या योगाने त्यांच्या जन्माचें सार्थक्य होत आहे. परमेश्वर करो, त्यांच्या हातून त्यांच्या परमपूज्य वडिलांच्याप्रमाणें मोठमोठीं कीर्तिकर आणि देशहिताचीं अशीं कृत्यें पुष्कळ घडोत, आणि त्यांनीं त्यांच्या कुलाच्या उज्वल कीर्तीस पुष्कळ भर पडो. असें ह्मणून आणि राजवाडेकुलाचा वंशवृक्ष देऊन आह्मी हें चरित्र येथें समाप्त करितों.

राजवाडेकुलाचा वंशवृक्ष.

- विश्वनाथ हरि
  - हरिपंत
  - रामचंद्रपंत
    - रामराव
      - गंगाधरपंत
        - बळवंतराव
          - लक्ष्मणराव
          - केशवराव
            - विनायकराव
      - विनायकपंत
  - भास्करपंत
    - निमाजीपंत
      - बळवंतराव
        - बापुराव
          - दिनकरपंत
            - राघोपंत
              - गंगाधरराव
              - **दिनकरराव**
                - **रघुनाथराव**
                  - गणपतराव
                  - गंगाधरराव
          - भास्करपंत
    - विठ्ठलपंत
    - विसाजीपंत

भाग चौदावा.

त्यांविषयीं लोक काय बोलतात.

श्लोक.

उपासनेला दृढ चालवावें
भूदेवसंतांसि सदा लवावें
सत्कर्मयोगें वय घालवावें
सर्वां मुखीं मंगल बोलवावें.

रामदास.

डेनमार्कदेशांत केन्यूट ह्मणून एक राजा होऊन गेला. त्याच्या हातून, अमलाच्या धुंदींत, त्याचा एक पाहारेकरी प्राणास मुकला. त्याबद्दल, त्यानें आपणा स्वतःस, सामान्य लोकांच्या चौपट दंड करून घेतला. तो एवढ्याचकरितां कीं, लोकांच्या मुखीं आपलें न्यायीपण राहावें, आणि त्याचें उदाहरण इतर जनांस मिळावें. असेंच आमचे पराक्रमी पेशवे आपल्या मस्तकावरचा अबदागीर दूर न करवितां, समरांगणाजवळ बसले, तेव्हां असें ह्मणाले कीं, "आह्मी असें केलें तर आह्मांविषयीं अखबारनवीस काय लिहितील?" ह्याचें तात्पर्य असें

आहे कीं, लोक जें काय बोलतात तें मनुष्याच्या कृतीचें प्रतिबिंब असतें. तें प्रतिबिंब चांगलें दिसावयास पाहिजे, तर कृति चांगली केली पाहिजे; आणि प्रतिबिंब चांगलें असणें हें वस्तु चांगली अमल्याचें एक मुख्य प्रमाण आहे. ह्मणून. लोक कोणाविषयीं काय बोलतात, तें त्याच्या वृत्तीचें खरें चित्र असतें. तें रावराजे दिनकरराव ह्यांजविषयीं कसें काय आहे, तें आतां थोडेंसें सांगावयाचें आहे.

महाराज जयाजीराव शिंदे.

बंडाच्या वेळीं तुह्मी आमची चाकरी राजनिष्ठापूर्वक आणि इमानेइतबारें केली आहे.

लार्ड एलजिन.

(गव्हरनर जनरल, ता० ३१ दिसेंबर सन १८६२ इ० च्या एका सनदेंत) संकटाच्या वेळीं तुमच्याइतका प्रामाणिक, धैर्यवान, आणि स्वकर्तव्य करण्यास समर्थ असा दुसरा कोणीही दिवाण आजपर्यंत आपल्या प्रभूच्या उपयोगीं पडला नसेल.

लार्ड डफरिन.

(व्हाइसराय ह्यांनीं इ० स० १८८८ ह्या वर्षी ह्याविषयीं स्वहस्तें असें लिहिलें कीं,) "मी खरोखर मनापासून असें ह्मणतों की, ह्या राजेसाहेबांस इं-

ग्लिश सरकाराकडून आणि त्यांच्या कामदारांकडून चांगला मोठा मान मिळावा, अशी ह्यांची योग्यता आहे."

सर रिचर्ड टेंपल.

ह्यांनीं रावराजे दिनकरराव ह्यांजविषयीं आपल्या ग्रंथांत ह्मटलें आहे:—" ह्यांच्या रीतिभाती फार चांगल्या होत्या, आणि ह्यांचें भाषण दुसऱ्याचें मन वळविण्यासारखें असे. ब्राह्मणजातीमध्यें शाहाणपणाचा जो अभिमान पिढ्यानपिढ्या चालत आला आहे, तो ह्यांच्या शांत वर्तनांत स्पष्ट दृश्यमान होता. ते असे शांत दिसत असत, परंतु त्यांचा निश्चय फार दृढ असे; आणि त्यांनीं एकेदां मनांत एकादी गोष्ट आणिली, ह्मणजे ती कधीं सोडीत नसत. ते इंग्रजी शिकलेले नव्हते. त्यामुळें त्यांच्या मनांत पाश्चिमात्य कल्पना आल्या नव्हत्या. परंतु, राज्यव्यवस्थेच्या कामांत, त्यांस प्रसंगोचित अशा नव्या नव्या कल्पना सुचत असत, आणि त्यांचें वजन चांगलें पडत असे. त्यांनीं दिवाणगिरीचें काम फार थोडे दिवस केलें. तरी तेवढ्या मुदतींत त्यांनीं फार मोठा लौकिक संपादिला. त्यांचें इमान फार मोठें होतें. . . राज्यकारभार चालविण्याच्या कामांत ते सरसालरजंगापेक्षां श्रेष्ठ होते, आणि, सध्याचे हिंदु राज्यकार्यधुरंधर सर टी माधवराव ह्यांच्या बरोबरीचे होते.

हिंदुस्थानानें गर्व करावा, असे जे मोठे राज्यकार्य-

धुरंधर पुरुष आलीकडे पैदा झाले आहेत, त्यांतल्या श्रेष्ठांत ग्वाल्हेरच्या दिनकररावांची गणना आहे."

सर रिचमंड शेक्सपियर.

(गव्हरनर जनरलांचे एजंट) रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं आपल्या शहाणपणानें आपल्या धन्यास ह्मणजे शिंदे सरकारास वांचविलें. ह्यांच्यापेक्षां हुशार असा दुसरा एक देखील एशिआखंडांतला गृहस्थ मला अद्याप आढळला नाही. आणि ह्यांनीं ग्वाल्हेरचें राज्य इतक्या उत्तम रीतीने चालविलें, ह्यावरून माझें ह्मणणें अगदीं बरोबर आहे, असें मला वाटतें. ह्यांस पुष्कळ संपत्ति मिळविण्याचे पुष्कळ प्रसंग आले होते. परंतु, शिद्यांच्या राज्यांतल्या प्रजेप्रमाणें मीही ह्मणतों कीं, पापाच्या पैशानें ह्यांनीं आपले हात कधीं विटाळविले नाहीत.

सर रिचर्ड मीड.

(गव्हरनर जनरलांचे एजंट) इ० स० १८५७।५८ ह्या वर्षांतल्या संकटसमयीं राजे दिनकरराव ह्यांनी आपल्या यजमानांची जी कामगिरी केली, ती, आणि तिच्या योगाने जी एकनिष्ठा प्रगट केली ती, कितीही वाखाणली, तरी थोडीच वाटते. तेव्हां जी झोटिगबादशाही चोहींकडे माजली होती, आणि ज्या झोटिगबादशाहीच्या

योगानें सगळयांचा नाश होणार असें भय पडलें होतें, त्या झोटिंगबादशाहीमध्यें रावराजे दिनकरराव हे, आपल्या धन्यांशीं राजनिष्ठेचे आणि व्यवस्थेचे प्रत्यक्ष पुतळे होते; आणखी त्या वेळीं ज्यांस कांहीं प्रत्यक्ष अनुभव आला आहे, किंवा ज्यांस त्या गोष्टींची माहिती आहे, ते लोक दिनकररावांचा ओढा इंग्लिश सरकाराकडे किती होता, आणि त्यांनीं इंग्लिशांचें केवढें काम केलें आहे, हें कधीं विसरणार नाहींत.

सर जान के.

ह्या वेळेस शिंदे सरकार रावराजे दिनकरराव ह्यांच्या साख्यांच्या तंत्रानें वागत होते, हें मोठें सुदैव होय. आणीबाणीच्या वेळीं शिंदे सरकारास विचार मसलत देण्यास दिनकरराव होते, हें फार चांगलें झालें. सर सालरजंग ह्यांस एकुणिसाव्या शतकांतले अबुलफजल ह्मणतात, तसेच दिनकरराव हेही त्यांच्याच तोडीचे होते. त्यांपासून कित्येक मोठमोठे इंग्लिश राज्यकार्यधुरंधर पुरुष पुष्कळ शाहाणपणाच्या गोष्टी शिकले आहेत. दिनकररावांच्या कर्तृत्वाच्या योगानें ग्वाल्हेरच्या राज्याची पुष्कळ सुधारणा झाली, एवढेंच केवळ नव्हे; तर त्यांच्या सहवासानें स्वतः महाराज जयाजीराव शिंदे ह्यांच्या अंतःकरणांत चांगला प्रकाश पडून, त्यांची बुद्धिमत्ता वृद्धिंगत झाली.

सर चार्लस रेक्स.

(जज्ज, सदर कोर्ट आग्रा)—आजपर्यंत मला जे हिंदुस्थानांतले चांगले उन्नत अंतःकरणाचे लोक भेटले, त्या सगळ्यांत दिनकरराव हे श्रेष्ठ होत.

मेझर मेकफर्सन.

(पोलिटिकल एजंट ग्वाल्हेर)—दिवाण दिनकरराव हे गृहस्थ मोठे चतुर आणि अत्यंत उदार बुद्धीचे आहेत. त्यांचा लौकिक फार मोठा आहे. त्यांची इभ्रत फार मोठी आहे. आणि संकटसमयीं ग्वाल्हेरीस जें काय चांगलें झालें, तें सगळें त्यांच्या कर्तबगारीचें फल होय.

होल्मस.

दिवाणसाहेबांची जी एवढी मोठी प्रशंसा झाली होती, तीस ते खरोखर पात्र आहेत, असें लवकरच प्रत्ययास आलें. जे लोक शेतांच्या पाहाणीच्या पद्धतीनें अगदीं धुळीस मिळायाच्या बेतास आले होते, त्यांच्यामध्यें मोठ्या सुधारणा चालू करून त्यांनी त्यांस अशा उन्नतावस्थेस आणलें कीं, इंग्लिश सरकारच्या ताब्यांतल्या 'अत्यंत सुखी प्रांतांतल्या लोकांइतके ते लोक सुखी झाले.

मांटगोमरी मार्टिन.

ह्यांनीं हिंदुस्थानाचा एक मोठा इतिहास लिहून महाराणी व्हिक्टोरिआ ह्यांस अर्पण केला आहे. त्यांत असें ह्मटलें आहे कीं, "दिनकरराव ह्यांचे ठायीं, साडेतीन शाहाण्यांतले एक शाहाणे जे विठ्ठल सुंदर त्यांच्याइतकी धूर्तता असून सारासारविचार आणि शुद्ध भाव हे, ह्मैसुरचे नामांकित दिवाण पुर्णिया ह्यांच्याइतके होते."

कर्नल म्यालिसन.

इ० स० १८५७ ह्या वर्षीं शिपायांचें बंड झालें. त्यापूर्वीं चार वर्षापासून दिनकरराव हे महाराज जयाजीराव ह्यांचे दिवाण होते. हे ब्राह्मण होते. मध्यहिदुस्थानामध्यें जे कोणी अत्यंत प्रामाणिक, अत्यंत दूरदर्शी, आणि मोठे कर्ते पुरुष होऊन गेले, त्यांतले हे एक होते. त्यांनीं आपल्या थोड्या दिवसांच्या कारकीर्दींत मोठे आणि हितोत्पादक असे पुष्कळ प्रकार देशाच्या राज्यकारभारांत चालू केले, तेणेंकरून शेतकरी लोकांस पुष्कळ सुख झालें. . . बंडाच्या गर्जना कानीं येऊं लागल्यावर त्यांनीं ग्वाल्हेरच्या लोकांचीं मनें चलबिचल झालीं; आणि माजी सरदार लोकांच्या मनांत महत्वाकांक्षा उभी राहिली. पण त्या वेडाचें वारें डोक्यांत शिरलें नाहीं, अशीं दोन माणसें तेथें होतीं; महाराज

जयाजीराव शिंदे आणि त्यांचे मोठे पराक्रमी दिवाण दिनकरराव.

— —

लुई रौसेल्ट.

ह्या फ्रेंच ग्रंथकारांनीं हिंदुस्थान आणि त्यांतले राजे ह्या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिलेला आहे. त्यांत असें आहेः— हिंदुस्थानांतल्या इतर राज्यांपेक्षां ह्या राज्याचा (शिंदेशाहीचा) राज्यकारभार फार चांगला चालला आहे. हें श्रेष्ठत्व आणि इतके वर्षे राज्य चांगलें चाललें आहे, हें सगळें, शिंदे सरकारचे मुख्य दिवाण सर दिनकरराव ह्यांच्या कर्तृत्वाचें फल आहे. हे गृहस्थ मोठे बुद्धिवान् आणि कर्ते आहेत. महाराज अल्पवयस्क होते, तेव्हां देशाचा कारभार ह्यांच्याच हातीं सोंपिला होता. महाराजांस, इ० स० १८५७ ह्या वर्षीं, बंडवाल्यांस जाऊन मिळूं दिलें नाहीं, तें ह्यांनींच. त्याच्या योगानें त्यांनीं शिंदे सरकारच्या स्वातंत्र्याचें संरक्षण केलें, एवढेंच केवळ नव्हे; तर त्यांनीं इंग्लिश राज्याचाही बचाव केला. कां कीं, शिंदे सरकारांनीं जर मनावर घेतलें असतें, तर त्यांनीं मुंबईपासून यमुनानदीपर्यंत सगळे राजेरजवाडे तेव्हांच उठविले असते. ह्या कामगिरीबद्दल दिनकररावांस महाराणी सरकारांनीं नैटची पदवी दिली आहे.

पायोनियर.

(अलाहाबादचें इंग्लिश वर्तमानपत्र)–शिंदे सरकार बंडाच्या वेळेस योग्य रीतीनें वागले, ते मुख्यत्वेंकरून माझ्या मसलतीनें वागले, असें ह्मणण्यास जितका अधिकार रावराजे दिनकरराव ह्यांस आहे, तितका कदाचित् दुसऱ्या कोणासही नाहीं. ह्यांचें सामर्थ्य आणि शाहाणपण एवढें होतें कीं, त्यांच्या मनांत जर शिंदे सरकारास अमार्गीं नेण्याचें आलें असतें, तर तें कृत्य त्यांस अगदीं सहज करितां आलें असतें. बंडाचे वेळेस जर ह्यांची मसलत शिंदे-सरकारांनीं ऐकिली नसती, तर, आज ह्या ग्वाल्हेरच्या किल्ल्यावर शिंदे सरकारचा झेंडा न फडकतां परकीयांचा झेंडा खचीत खचीत फडकत राहिला असता.

ज्ञानप्रकाश.

बंडाच्या वेळीं शिंदेमहाराज हे अल्पवयस्क होते. आणि राज्याचा कारभार दिनकरराव चालवीत होते. हे दोघे जर थोडी कलती नजर करते, आणि राजनिष्ठेस टळते, तर हिंदुस्थानाच्या इतिहासास आजला कांहीं वेगळेंच स्वरूप मिळालें असतें; आणि कदाचित् इंग्लिश राज्याचें आणि इकडच्या इंग्रजांचें काय झालें असतें कोण जाणे.

अरुणोदय.

जुन्या काळच्या इंग्रजी अमलांतल्या राजकारस्थानीप-

णांत पहिल्या नंबरचे हे होते. इ० स० १८५७ सालीं उत्तर हिंदुस्थानांत इंग्रज लोकांस हिंदुस्थानांतून घालवून देण्याचा जो एक भयंकर वणवा पेटला होता, त्या वणव्या-वर तेलाचा वर्षाव न करितां पाणी घालणारे जे कांहीं नेटिव लोक प्रसिद्धीस आले, त्यांत ह्या दिनकररावांचा अगदीं पहिला नंबर लागला होता.

नेटिव्ह ओपिनियन.

हे खरेखरे कर्मठ ब्राह्मण होते. आणि ह्यांजवर, नामदार व्हाइसरायांपासून खालच्या सगळ्या कामदारांचा एवढा विश्वास होता कीं, तसा विश्वास आपणांवर बसावा, असें मोठमोठ्या अगदीं कट्टया सुधारकांसही फार वाटे. हे मोठे स्पष्टवक्ते आणि निर्भीड होते. आणि हे राज्यामध्यें जरी सर्वात श्रेष्ठ पदावर होते, तरी ते कोणत्याही प्रकारच्या मोहपाशांत सांपडले नाहींत. हे स्वतः एक मोठे नमुन्याचे गृहस्थ होते.

महाराष्ट्रमित्र.

हा राज्यकुशल पुरुष नाहींसा झाला. ह्या योगानें ब्राह्मण जातींतील मुत्सद्दी नंबरावर मोठा घाला तर खराच, पण इंग्रज सरकारास वेळोवेळ हिंदुस्थानांतील राजेरजवाडे ह्यांच्या संबंधानें खरा सल्ला देणारा पुरुष नाहींसा झाला.

हे फार निस्पृही व स्पष्टवक्ते होते. श्री. मल्हारराव महाराज यांच्यावरील कमिशनांत त्यांची नेमणूक झाली होती. त्यांनीं कोणाची भीडभाड न धरितां मल्हारराव निरपराधी असें ठरविलें.

शंकरतात्या फडके.

(शिंद्याच्या घराण्याचा इतिहास ह्यांत)—ह्या गृहस्थांचे मनांत लोकांनीं आपणांस खरोखर चांगलें ह्मणावें, अशी आवड होती. ह्मणून त्यांनीं निर्लोभानें, निर्मत्सरानें व निःपक्षपातानें प्रजासुखवर्धनार्थ बहुत कामें केलीं. त्या सर्वांचें वर्णन करण्यास येथें जागा नाहीं. सबब इतकेंच पुरे आहे कीं, ग्वाल्हेरच्या राज्यांत जें शिरस्त्यानें काम होऊं लागलें, तें सर्व ह्या सुज्ञ गृहस्थांकडून झालें.

बालबोध.

ते हिंदूंत हिंदु होते, आणि ब्राह्मणांत ब्राह्मण होते. त्यांचें आचरण फार निर्मळ असे, आणि वागणें अगदीं कडकडीत असे. ते सेवाधर्मास पात्र झालेले होते, तरी उगाच कोणाचें बोलणें त्यांनीं कधीं सहन केलें नाहीं. आणि जें काय त्यांस खरें वाटे—आवश्यक वाटे—तें स्पष्टपणें बोलायास ते चुकले नाहींत. आणखी सत्यास ते कधीं टळले नाहींत. तेव्हां, त्यांचा जो मानपान झाला, तो अगदीं यथार्थ झाला,

आणि त्यांनीं आपली प्रपंचयात्रा उत्तम प्रकारें केली, असें ह्मटलें पाहिजे. ह्यांच्या कितीएक गोष्टी फार बोधपर आहेत, ह्मणून ऐकतों. ह्मणून आह्मी असें ह्मणतों कीं, ह्यांचें जर साद्यंत चरित्र बाहेर पडेल, तर त्यापासून अर्वाचीन इतिहासांतल्या पुष्कळ चांगल्या गोष्टी बाहेर पडतील, आणि त्यांपासून आमच्या राजेरजवाड्यांस आणि त्यांच्या दिवाणांस पुष्कळ बोध घ्यायास सांपडेल.

इंदुप्रकाश.

ह्या गृहस्थांच्या हातून वर्णनीय अशा राज्यकारस्थानाच्या गोष्टी पुष्कळ झालेल्या आहेत. आणखी ह्यांच्या चरित्रामध्यें विशेष गोष्ट ही कीं, हे जसे आमचे राजेरजवाड्यांस प्रिय होते, तसे सार्वभौम इंग्लिश सरकारासही प्रिय होते. आणि ह्यांच्या चांगल्या कामगिरीबद्दल, ह्यांस उभयतां सरकारांतून जहागिरी मिळाल्या आहेत. असें उदाहरण आमच्यांत दुसरें एकही नाहीं. हे सहा वर्षेंपर्यंत ग्वाल्हेर दरबारचे मुख्य दिवाण होते. त्या मुदतींत त्यांनीं तेथें पुष्कळ चांगल्या गोष्टी केल्या. परंतु त्यांत मोठी गोष्ट ही आहे कीं, इ० स० १८५७ च्या शिपायांच्या बंडाच्यावेळीं शिंदे सरकारच्या दिवाणगिरीवर जर हे नसते, तर त्या बंडास कांहीं वेगळें स्वरूप प्राप्त झालें असतें; आणि त्यापा-

सून किती अनर्थ झाले असते, याची कल्पना देखील करतां येत नाहीं. फार काय सांगावें, त्यांनीं ह्मणून शिंदे सरकारची गादी कायम राखिली, असें ह्मटलें तरी चालेल. ते बडोद्यास मल्हारराव महाराजांच्या चौकशीच्या कमिशनांत सभासद होते. तेथें त्यांनीं आपली कामगिरी उत्तम बजाविली.

बळवंतराव अनंत देव.

(मल्हारराव महाराज गायकवाड ह्यांचा खरा इतिहास, ह्यांत)—रावराजे दिनकरराव राजवाडे ह्यांची योग्यताही तशीच मोठी आहे. शिंदे सरकारच्या राज्यांत ते पूर्वी सामान्य प्रतीचे कारकून होते. त्यांनीं आपल्या अकलेनें आपणांस इतक्या मोठ्या योग्यतेस आणिलें. सांप्रतच्या प्रसंगीं मोठमोठ्या जाहागिरी मिळवून संस्थानिकांच्या पदवीस येऊन बसणें किती दुर्घट आहे, ह्याजकडे आपण लक्ष दिलें ह्मणजे राजवाडे ह्यांच्या कर्तृत्वशक्तीचें हुबेहुब चित्र आपल्या नजरेसमोर उभें राहातें. आयत्या पिठावर रेघा ओढून आणि ब्रिटिश सरकारच्या अधिकाऱ्यांचे थुंके झेलून उत्कर्षास आलेले असे देशी गृहस्थ बरेच आहेत. परंतु आह्मांस जशी राजवाडे ह्यांची किमत आहे, तशी त्यांची नाही. आपल्या पराक्रमाने जो उत्कर्षास येतो, संकटकाळ आला असतां ज्याची बुद्धि डगत नाही, आणि केवळ स्वार्थप-

रायण होऊन लोकांच्या दारोदार भटकत फिरत नाहीं, आपल्या पराक्रमानें जें कांहीं आपण मिळविलें त्यांतच संतोष मानून राहातो, तोच खरोखर मोठा मनुष्य. आणि त्या दृष्टीनें पाहिलें असतां, रावराजे दिनकरराव ह्यांची योग्यता फार मोठी आहे.

असो. चांगले चांगले वर्तमानपत्रकर्ते, नांवाजलेले ग्रंथकार, आणि मोठमोठे राज्यकार्यधुरंधर पुरुष हीं माणसें इतर सर्व जनांस वंद्य असतात. शरीरगात्रांमध्यें जसें शिर हें प्रधान असतें, तशीं तीं सर्व माणसांत श्रेष्ठ असतात. किंवा एका प्रकारें तीं राष्ट्रमुखें—देशमुखें—ह्मणावीं. अशा राष्ट्रमुखांच्या स्तुतिस्तोत्रांस जे उत्तम प्रकारें पात्र होतात, ते खरोखरच मोठे आणि वर्णनीय असले पाहिजेत, हें उघड आहे. कांकीं, त्यांच्या ज्ञानसूर्यापुढें भ्रमपटलें विखरून जाऊन, शुद्ध आणि सत्य तेवढें मात्र टिकतें, आणि त्याविषयींचे मात्र उद्गार त्यांजपासून निघतात. ते आपोआप स्वयंभु, अगदीं नैसर्गिक रीतीनें निघतात. त्यांस प्रयत्न लागत नाहीत.

अभंग.

नलगे चंदना सांगावा परिमळ
वनस्पतिमेळ हांकारूनी. १.
अंतरींचें धांवे स्वभावें बाहेरी
धरीतांही परी आंवरेना. २.

तुकाराम.

आणखी,

आर्या.

अगीं जरि गुण असती
प्रसिद्धि त्यांची तरी अपाप घडे
कस्तूरीचा परिमळ
कळवाया शपथ वाहणें न पडे.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर.

असें आहे. त्याप्रमाणें, सद्गुण अंगीं असले आणि सत्कृत्यें केलीं ह्मणजे जन आपोआप गुणानुवाद गातात. त्याविषयीं आग्रह करण्याचें कारण पडत नाहीं. ह्मणजे, थोर माणसांच्या तोंडची वाखाणणी ही थोरपणाची उत्तम साक्ष आहे. आणि थोर माणसें ईश्वरांश आहेत. तेव्हां, ज्यांची स्तुति जनांत झाली आहे, त्यांनीं जर रावराजे दिनकरराव ह्यांची स्तुति मनःपूर्वक केली आहे, तर ह्या लोकीं मनुष्यजन्मास येऊन जें काय मिळवावयाचें होतें, तें त्यांनीं उत्तम प्रकारें मिळविलें, हें खचीत होय. ह्यालाच साधुपुरुष जन्मसार्थक्य ह्मणतात.